

объектами историографических исследований. В связи с похожестью социальной функции исторической науки и художественной литературы прослеживаются особенности конкретного подхода историка и писателя к разрабатываемой тематике, рассматриваются средства осуществления ими своих задач. Поднимается вопрос достоверности произведений писателей, надежности их источник-литературной базы. Историографическое значение публицистики обосновывается сочетанием в ней художественного слова и актуальной, целенаправленной документалистики.

Ю. І. Неженцев (Київ)

З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату»

Розповідається про малодосліджені аспекти діяльності громадських об'єднань наукової інтелігенції України — секцій наукових працівників у 20—30-ті роки. Висвітлюється загальне становище інтелігенції у роки становлення адміністративно-бюрократичної системи.

Ідея створення професійної спілки наукових працівників одержала популярність серед учених ще в період першої російської революції 1905—1907 рр. Саме тоді була організована професійно-політична Академічна спілка, що проіснувала недовго. В роки реакції вона була ліквідована. У період Лютневої революції робилися спроби її відродження, але їх перервали Жовтнева революція та громадянська війна. І тільки з початком мирного будівництва ідея створення профспілки наукових працівників знову виникла. Її підтримувала нова влада, але з деякими обмеженнями.

Ще в 1918 р. пленум Всеросійської ради профспілок категорично висловився проти створення окремої професійної спілки інженерів. Однак, незважаючи на це, у профспілках робітничого класу почали виникати відносно самостійні професійні об'єднання спеціалістів — інженерно-технічні секції. Аналогічні осередки почали організовуватися в 1921 р. й у профспілках працівників освіти.

Виникає запитання, чому створювалися саме окремі секції, а не професійні спілки? Як уже зазначалося, створення окремої профспілки вчених було неприйнятним для держави диктатури пролетаріату через те, що така професійна спілка, мовляв, віддалила б завдання подолання протилежності між працівниками розумової та фізичної праці, висунутого програмою РКП(б). У даному конкретному випадку окрема профспілка наукових працівників могла, як вважалося, організаційно відособити їх від представників інших, більш масових інтелектуальних професій, а найголовніше, утруднити вплив РКП(б) на наукову інтелігенцію. Оскільки вчені прагнули до самостійної профспілкової організації, був знайдений компромісний варіант — секція наукових працівників у профспілці працівників освіти. Однією з перших така секція була створена в Харкові¹⁻². У вересні 1921 р. секція наукових працівників була організована в Одесі, а в жовтні 1922 р. — у Києві³.

¹⁻² Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции.— М., 1980.— С. 303.

³ Багалеј Д. И. Профессиональное объединение научных работников на Украине // Науч. работник.— 1926.— № 9.— С. 72; ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 140, арк. 3.

Організаційний період у діяльності СНП України закінчився в 1925 р. У лютому на I Всеукраїнському з'їзді наукових працівників було сформовано Центральне бюро СНП республіки, головою якого став відомий історик Д. І. Багалій. Він же входив до складу загально-союзного органу⁴⁻⁵. На з'їзді, зокрема, зазначалося: «Основним завданням секції є об'єднання наукових працівників УСРР на базі тих принципів та цілей, які покладені в основу революційного професіонального руху»⁶.

Заявивши таким чином про солідарність з робітничим класом, учасники з'їзду так конкретизували свої основні завдання: «Секція повинна прагнути викликати серед своїх членів максимальну продуктивність у галузі наукової й педагогічної роботи шляхом: забезпечення матеріальних потреб наукових працівників у максимальному розмірі, можливому на даному рівні розвитку радянського господарства; активної участі секції в постановці наукової та навчальної справи на Україні»⁷. Це свідчило про діловий і конструктивний підхід організаторів секцій до своїх завдань. У перших документах СНП не було гучних декларацій про відданість справі пролетаріату, хоча такі тези й мали місце в деяких виступах. В основному мова йшла про підвищення добробуту вчених республіки, поліпшення їх житлового становища, захист професіональних інтересів.

На початок 1926 р. у секціях наукових працівників України налічувалося 3040 учених. 1300 науковців користувалися правами членів СНП, хоча до їх складу і не входили. Переважну більшість членів секцій становили вчені з дореволюційним стажем. За національним складом вони (без Київської СНП) поділялися так: українці становили 41,8%, росіяни — 34%, євреї — 18,3%⁸. Згідно з положенням 1923 р., до секцій могли входити тільки члени профспілки, які займалися науковою роботою. Кошти СНП складалися з членських внесків, прибутків від лекцій та видавничої діяльності, а також з фінансів професійної спілки працівників освіти⁹.

Активну діяльність секції розгорнули в середині 20-х років. У новому положенні про них від 17 грудня 1924 р. підкреслювалося, що основним завданням СНП є «розробка всіх питань, які стосувалися професіональних, матеріальних і правових інтересів наукових працівників»¹⁰. Згідно з цим положенням у 1925 р. в усіх вузах України запроваджувалася нова штатна система, що мала регламентувати роботу професорсько-викладацького складу. Активну участь у цій справі взяли секції. У липні 1925 р. Центральне бюро СНП республіки розробило основні критерії для складання штатної системи вузів, дало свої пропозиції щодо розмірів оплати професорів та викладачів, відстоюючи при цьому активно свою точку зору перед Наркоматом освіти УСРР¹¹. На місцях, тобто безпосередньо в інститутах і технікумах, представники секцій брали участь у перегляді персонального складу викладачів, входячи до складу кваліфікаційних комісій. Крім того, СНП неодноразово зверталися в різні інстанції з приводу несправедливого звільнення наукових працівників та викладачів. У більшості випадків ці клопотання задовольнялися¹². З ініціативи секцій практикувалася така форма матеріальної підтримки вчених, місячний зарібок яких становив менше 100 крб., — академічне забезпечення (надбавка до зарплати). В 1926 р.

⁴⁻⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 166, арк. 107, 251.

⁶ Там же, арк. 258.

⁷ Там же.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 8, спр. 198, арк. 194 зв.; оп. 12, спр. 379, арк. 119.

⁹ Там же, оп. 4, спр. 242, арк. 2, 3.

¹⁰ Положення о секции научных работников Союза работников просвещения СССР // Науч. работник.— 1925.— № 1.— С. 209.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 1693.

¹² Багалей Д. И. Указ. соч.— С. 76.

Київська СНП, наприклад, виступила з вимогою підвищити заробітну плату співробітникам Всеукраїнської Академії наук, оскільки вона там була в 2 рази меншою, ніж у Всесоюзній¹³.

Значних успіхів у цій справі досягла й Харківська СНП. Завдяки її зусиллям стипендія аспірантів у деяких інститутах міста досягла 180 крб. на місяць (рівень професорської зарплати в середині 20-х років)¹⁴. Звичайно, активність членів секції була зумовлена недоліками у системі оплати наукової роботи, загальним зниженням життєвого рівня інтелігенції.

Секції наукових працівників захищали матеріальні інтереси й тих науковців, які йшли на пенсію. До 1925 р. спеціального закону про пенсійне забезпечення для них не існувало. Як правило, пенсії призначалися в індивідуальному порядку місцевими органами влади за клопотанням Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Саме з ініціативи СНП та з їх участю був розроблений закон про пенсійне забезпечення для наукових працівників, прийнятий у жовтні 1925 р. Секції пропонували встановити пенсії в розмірі 70% від зарплати. Проте ця пропозиція не пройшла, й пенсія була встановлена до 120 крб. на місяць для професорів та до 75 крб. — для викладачів¹⁵. За персональними клопотаннями СНП здійснювалося забезпечення вдів і сімей померлих наукових працівників.

Практично у 20-ті роки секції були єдиними організаціями, що постійно відстоювали матеріально-правові й професіональні інтереси наукової та вузівської інтелігенції. Значний вклад вони вносили і в розв'язання житлової проблеми, яка виникла, зокрема, перед науково-викладацькою інтелігенцією у той період. Незважаючи на ряд відповідних розпоряджень Раднаркому України, житлові права вчених, особливо старої професури, обмежувалися. СНП всіякою протестували проти таких дій. Їх представники брали участь у судових розглядах житлових конфліктів. Так, в Одесі при секції наукових працівників діяла спеціальна консультація з питань вирішення житлових конфліктів. Київська СНП добилася спеціального рішення від міськвиконкому про захист житлових прав учених.

Секції брали участь у кооперативному житловому будівництві. Перший такий кооператив був створений у 1925 р. в Кам'янці-Подільському. До кінця 20-х рр. вони з'явилися у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі¹⁶.

Не залишилася поза увагою СНП також сфера відпочинку й лікування наукових працівників. Київська, Харківська, Одеська секції мали власні будинки відпочинку в Криму та на Кавказі. Через Центральне бюро СНП орендувалися місця для вчених у санаторіях¹⁷. Київська секція, наприклад, оплачувала лікування науковців у кращій приватній поліклініці міста, орендувала для них дачі в пригородах. У багатьох містах діяли створені СНП будинки вчених (Харків, Київ, Вінниця), а де можливостей для цього не було — там організовувалися кутки вчених. В останніх проводилися лекції, концерти, організовувалися екскурсії, діяли різного роду гуртки.

Секції проводили культурно-освітню роботу і для робітників. Так, при Одеському будинку вчених ще у 1924 р. був створений загальнодоступний пролетарський університет, в якому навчалися близько 3 тис. робітників. Тут читалися лекції з хімії, фізики, біології, політекономії, літератури та ін.¹⁸ Аналогічний університет відкрився у Кам'янці-

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 8, спр. 198, арк. 65.

¹⁴ Там же, оп. 9, спр. 255, арк. 55.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 1693, арк. 38.

¹⁶ Там же, арк. 39 зв.

¹⁷ І в а н и ц к и й С. Киевская секция научных работников // Науч. работник.— 1926.— № 12.— С. 57; ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 8, спр. 198, арк. 55.

¹⁸ Хроника // Науч. работник.— 1925.— № 2.— С. 176.

Подільському в 1926 р. Лекції в ньому читали члени секції наукових працівників¹⁹.

Отже, до кінця 20-х років СНП захищали професіонально-побутові інтереси наукової інтелігенції. На січень 1929 р. у секціях налічувалося 4559 учених України (по Союзу — 19 тис. чол.). Найбільшу питому вагу мала там гуманітарна інтелігенція — 34% від загальної її чисельності. 25% становили, відповідно, представники прикладних наук, 22% — медицини²⁰.

На рубежі 20—30-х років у діяльності секцій наукових працівників відбулися істотні зміни, які значною мірою вплинули на їх характер. Цьому сприяв ряд обставин у житті країни. Розпочалася колективізація селянства, що супроводжувалася розкуркулюванням найбільш заможної його частини. В партії був розгромлений «правий ухил» — та частина партійного керівництва, яка не бажала згорання непу, розпочатого Сталіним. «Праві опортуністи» були розгромлені й у 6 профспілках. Проголошувався лозунг «Профспілки — обличчям до виробництва!», що на практиці означав повну переорієнтацію їх діяльності.

Велика увага почала приділятися вирішенню виробничих проблем. У той же час захист професіональних інтересів трудящих оголошувався проявом тред-юніонізму. Нова ситуація в суспільстві не минула і секцій наукових працівників. Вони також почали повертатися «обличчям до виробництва», включалися в усі політичні кампанії. В тезах (кінець 1929 р.) Центрального бюро СНП про чергові завдання секцій зазначалося, що ними є: «1. Мобілізація мас та розстановка сил у справі здійснення п'ятирічного плану на основі зміцнення класових позицій пролетаріату у вузах і наукових установах. 2. Тонке оволодіння виробництвом для максимального його поліпшення й зміцнення»²¹. З цих гучних неконкретних фраз видно, що керівництво СНП ще не зовсім чітко уявляло собі, як «повертатися обличчям до виробництва». Ситуація змінювалася. Якщо раніше потрібно було звітувати про кількість наукових працівників, які відпочивали у санаторіях та будинках відпочинку, тарифно-економічну діяльність секцій, про захист житлових і професіональних прав учених, то в нових умовах вимагалось інше: звіти про участь у соціалістичному змаганні, перебудову вузівської роботи тощо. В цій справі багато хто не бачив здорового глузду й не знав, як залучити наукових працівників до неї. Звідси — неконкретність, серйозні помилки в організації починів. Так, у середині 1929 р. за директивами Центрального бюро СНП місцевими секціями, у тому числі українськими, робилися спроби організації соціалістичного змагання серед учених.

Переважає більшість працівників вузів та наукових установ ставилися до ідеї змагання негативно або байдуже.

У циркулярному листі Центрального бюро всім республіканським, крайовим і місцевим відділам СНП зазначалося, що значення змагання як методу залучення мас до соціалістичного будівництва з'ясовано явно незадовільно²². Дійсно, багато наукових працівників не розуміли цієї справи (особливо це стосувалося вчених старої школи), вважали її тимчасовою кампанією. Не було чіткого уявлення й про те, за якими показниками мало проходити змагання між науковими працівниками. Та і керівництво секцій на місцях не прагнуло до його організації²³.

Однак у грудні 1929 р. Центральне бюро СНП України розіслало на місця директиву про участь секцій у змаганні за звання кращого вузу СРСР²⁴. Воно розпочалося після рішення листопадового (1929 р.)

¹⁹ Там же.— № 718.— С. 180.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 11, спр. 331, арк. 2.

²¹ Там же, спр. 309, арк. 26.

²² Там же, арк. 1—2.

²³ Там же, арк. 11.

²⁴ Там же.

Пленуму ЦК ВКП(б) про реорганізацію вищої освіти в країні. Основними напрямками змагання були: впровадження наукових розробок у виробництво, поліпшення методів викладання у вузах, виконання робочих планів ученими та викладачами²⁵. Нова ситуація відбилася й у цій справі. В договори почали вноситися пункти про «боротьбу з ворожими проявами на ідеологічному фронті»²⁶. Багато фактів свідчать про те, що соціалістичне змагання, організоване СНП, досить часто перетворювалося у звичайну бюрократичну гру. Центральні органи секцій наукових працівників України зазначали, що в багатьох СНП підхід до його організації був суґубо формальним, що відсутній контроль за виконанням договорів²⁷. І все-таки у 1931 р. у секціях республіки соцзмаганням у різних його формах було охоплено близько 70—80% учених (дані по вузах)²⁸. У 1932 р. СНП України включилися в соціалістичне змагання вузів, втузів та технікумів²⁹.

Звичайно, участь учених у змаганні певною мірою сприяла інтенсифікації наукових розробок, поліпшенню викладацької роботи. Проте при виробленні його форм і методів слабо враховувалася специфіка праці вчених, що вело до несприйняття ідеї змагання науковими працівниками, до формальних методів його проведення. Секції просто включалися в проголошену зверху суспільно-політичну ініціативу, пристосовуючись до дійсності. Проте слід зазначити, що багато вчених дійсно бажали включитися у змагання.

Наприкінці 20-х років різко змінилося політичне обличчя СНП, що було зумовлено не лише зміною становища інтелігенції у суспільстві. В 1928 р. відбувся перший великий політичний показовий процес над її представниками — так звана «шахтинська справа». Звинувачення на адресу жертв цього процесу були сфальсифіковані органами ДПУ. Суду була дана вказівка: представити обвинувачених старих спеціалістів побулбачами контрреволюції, винуватими господарських зривів³⁰. Одразу ж після «шахтинської справи» в суспільно-політичному житті утвердилося поняття «шкідництво», що використовувалося у будь-якій сфері людської діяльності. Таких «шкідників» почали шукати і в науці. Одночасно розгорнулася кампанія по залякуванню та переслідуванню старої інтелігенції.

Секції наукових працівників не могли, звичайно, залишатися осторонь від цих процесів. В їх практику ввійшло складання колективних резолюцій, які засуджували той чи інший «шкідливий акт», причому навіть виробився своєрідний шаблон подібних резолюцій такого роду. Коли розпочався черговий показовий процес «справи Промпартії» (1930 р.), Центральне бюро СНП у грудні того ж року виступило з відозвою «Відповідь наукових працівників СРСР на шкідництво і підготовку інтервенції», в якій зазначалося: «Центральне бюро секції наукових працівників від імені 30 тис. наукових працівників СРСР висловлює глибоке презирство та обурення всієї радянської наукової громадськості купці негідників-шкідників... Розстріл усіх зрадників до одного — таким має бути вирок пролетарського суду... Більше класової пильності — такий висновок повинен бути зроблений всією радянською громадськістю»³¹. В такому ж дусі складалися резолюції й по інших показових процесах. Виникає думка, що керівництво СНП прагнуло таким чином відмежуватися від можливих звинувачень у «політичній нейтральності», в співчутті «шкідникам», тим більше, що вчені та висо-

²⁵ Там же, оп. 13, спр. 274, арк. 69.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, оп. 12, спр. 379, арк. 122, спр. 274, арк. 69.

²⁸ Там же, спр. 274, арк. 69.

²⁹ Там же, оп. 11, спр. 322, арк. 5, 6, 42, 44.

³⁰ Касьянов Г. В. Шахтинское дело // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 22.— С. 56.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 12, спр. 350, арк. 15, 17.

кокваліфіковані спеціалісти у секціях наукових працівників не могли не бачити надуманості й фальсифікаторського характеру багатьох звинувачень, які лунали на показових процесах кінця 20-х — початку 30-х років. Мовчати чи висловлюватися на користь «шкідників» було просто небезпечно. Тому керівництво СНП підтримувало теорію Сталіна про загострення класової боротьби.

У 1929—1930 рр. проводилася кампанія «самоочищення» секцій наукових працівників від «нестійких», «ворожих» елементів. Проте, незважаючи на всі зусилля керівництва з центру, відповідних масштабних заходів не відбулося. «Самоочищення» стало в основному формальним. Практика доносів у той час ще не набрала поширення серед наукової інтелігенції.

Однак СНП зазнали певних втрат від показових процесів. Так, внаслідок процесу «Спілки визволення України» (СВУ) постраждала Київська секція наукових працівників. На лаві підсудних опинилися її члени І. Ю. Гермайзе, С. О. Єфремов, О. Г. Черняхівський, Г. К. Голоскевич, Г. Г. Холодний та інші вчені й викладачі вузів. За нашими даними, із секцій наукових працівників міста були виключені тоді 36 чол.³²

Майже одночасно з процесом СВУ в Житомирі відбувся суд над «шкідниками сільського господарства» — викладачами вузів Харкова, співробітниками різних сільськогосподарських установ. Внаслідок цього Харківська секція наукових працівників лишилася 12 чол., у тому числі таких відомих спеціалістів, як М. З. Резников, К. Г. Маньківський, К. С. Кононенко, А. Ф. Дідусенко та ін.³³

Все це призвело до того, що на початку 30-х років від колишньої відносно самостійності СНП не лишилося й сліду. Вони ставали своєрідною допоміжною ланкою бюрократичної системи, слухняними виконавцями директив згори. Значних змін зазнали й програмні документи секцій. У новому положенні про СНП 1930 р., зокрема, зазначалося, що вони діють в інтересах диктатури пролетаріату. З'явилися і нові критерії для вступу до них. «Зарахування у секцію, — повідомлялося в положенні, — відбувається лише за умови суспільної корисності для потреб соціалістичного будівництва проведеної наукової роботи та з обов'язковим врахуванням моментів, що характеризують громадську діяльність й ідеологію кожної особи, яка реєструється по секції»³⁴. Привнесення такого моменту у документ свідчило про те, що СНП стали на шлях підпорядкування своїх завдань ідеологічним мотивам на шкоду професіональним.

Важким для секцій наукових працівників став 1933 р. Тоді почалися масове вимирання селянства України внаслідок голоду, а також жорстокі репресії проти інтелігенції. За останніми даними, протягом того року в науково-дослідних установах Наркомосвіти УСРР і університетах репресіям було піддано 270 вчених і викладачів, у педінститутах — 210³⁵. Усе це не могло не відбитися на СНП. Їх діяльність практично була паралізована. Свідченням цього є досить убогий архівний матеріал секцій за той рік, відсутність узагальнюючих даних про їх кількість та діяльність. У зв'язку з репресіями багато СНП залишилися без керівництва. Зокрема, у Харківській секції наукових працівників із складу бюро вибули О. І. Попов, А. А. Алов, О. М. Соколовський, С. Ю. Семковський. У бюро залишився лише О. В. Палладін.

В 1934 р. проводилася чергова реорганізація профспілок. Під час її здійснення СНП були ліквідовані. Більша частина їх складу авто-

³² Там же, оп. 13, спр. 274, арк. 68.

³³ Вісті.— 1930.— 18 бер.; ЦДАЖР УРСР, ф. 5462, оп. 13, спр. 274, арк. 68.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 3, спр. 307, арк. 41.

³⁵ Касьянов Г. В. Украина, 1933-й // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 5.— С. 69.

матично перейшла до профспілки працівників освіти*, решта поповнила ряди інженерно-технічних секцій.

Таким чином, СНП існували близько 15 років. Їх діяльність повною мірою відповідала духу того часу, відображала всі його суперечності й проблеми. Поступово секції наукових працівників стали чисто офіційними організаціями, а в умовах сталінізму потреба в них зовсім відпала.

Одержано 10.16.90.

Рассматриваются малоисследованные аспекты деятельности общественных объединений научной интеллигенции Украины — секций научных работников в 20—30-е годы. Освещается общее положение интеллигенции в годы становления административно-бюрократической системы.

* З 1934 р. профспілка працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Я. Р. Дашкевич (Львів)

Василь Капніст — український політичний діяч

Відомий поет В. В. Капніст прагнув заручитися підтримкою пруського двору на випадок козацького повстання на Лівобережжі, яке було можливе при відновленні російсько-прусської війни. Міжнародна обстановка, що змінилася, не сприяла реалізації індепендентських планів українського дворянства.

Історія України кінця XVIII ст. — після ліквідації гетьманства та зруйнування Запорізької Січі — вивчена недостатньо. Крім того, окремі важливі для цього періоду події в українській радянській історіографії замовчувалися. До таких «призабутих» подій належить спроба українсько-прусських переговорів у квітні 1791 р., яка кидає цілком нестереотипне світло на загальновизнаного видатного російського (за мовою, українського за духом і змістом творчості) поета Василя Капніста (1758—1823). Говорити про нього як про українського політичного діяча кінця XVIII ст. вважалося незручним — тому й не говорили і не писали.

Василь Капніст народився 12 лютого (за старим стилем) 1758 р. в Обухівці на Полтавщині. Він був шостою, найменшою дитиною у сім'ї бригадира (в розумінні бригадного генерала) Василя Капніста, який не дожив до народження сина. Капніст-старший, командуючий п'ятьма слобідськими полками, загинув у бою з пруською кавалерією під Гросс-Егерсдорфом 19 серпня 1757 р. (це була одна з важливих битв Семирічної війни). Батько поета був людиною суворою — типовий представник тогочасної козацької старшини з нахилом до сваволі та бешкетування. Грек за походженням з аристократичними традиціями (підтвердити венеціанський графський титул Капністам вдалося лише у 1877 р.) молоді роки провів у сім'ї ізюмського сотника Павлюка, який усиновив його. Василь-старший досить швидко зробив військову кар'єру (1726 р. — ізюмський сотник, 1737 р. — миргородський полковник), відзначився великою хоробрістю в боях проти калмиків, татар, турків та гайдамаків. Був людиною кмітливою — будував фортифікації, займався разом з французом, підполковником Д. де Боскетом картографуванням земель Південної України. Він був антагоністом молоденького панича-гетьмана Кирила Розумовського, і коли його у 1750 р. заарештували за державну зраду (Капніст, нібито, думав при польській і татарській допомозі відірвати Гетьманщину від Росії та проголосити се-